

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ *ДВЕРІ* В СУЧАСНИХ ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ

Фразеологічній системі українського діалектного мовлення притаманні велике розмаїття структурно-семантичних моделей, лексичних компонентів, варіювання діалектних назв. Вивчення діалектних фразеологізмів сприяє розумінню мовної картини світу окремих носіїв говірок, а відтак і нації загалом, уможливує розв'язання низки теоретичних проблем діалектології.

У минулому столітті фразеологічні одиниці окремих говорів зрідка зафіксували в лексикографічних працях, що презентують діалектну лексику окремого говору чи групи говірок. Як правило, фразеологізми подавали, як ілюстративний матеріал до реєстрових слів, що вживалися лише у складі сталих висловів, наприклад: у гуцульському говорі *банди'гі* – витівки, затії; *банди'гі би'ти* 'байдикувати'; *гну'ти, точи'ти банди'гі* 'плести нисенітниця' [6, с. 20]; *гец* – витівка, жарт; *вийма'ти на гец* 'піднімати (когось) на сміх'; *зроби'ти ге'ци* 'робити (з когось) посміховище' [6, с. 44]. Такі дані з різних ареалів свідчать про рівень активності фразеологізмів у синхронії та діахронії, наявність явища кореляції, коли територія побутування фраземи та її компонентів збігається, про вживання сталого виразу і затемнену семантику його компонента в межах групи говірок тощо.

В останні десятиліття в Україні ареальна фразеологія стала об'єктом активних досліджень науковців. Загальновідомо, що записування матеріалу, а особливо фразеологізмів, від носіїв територіального мовлення – справа надважка і в пошуку інформатора, і в підборі теми розмови, де б виявилися такі мовні явища тощо. Усе ж на сьогодні маємо вісім окремо виданих сучасних фразеологічних словників, що презентують усі три наріччя української мови: північне (західнополіські (Г. Л. Аркушин, З. С. Мацюк) та середньополіські (Г. М. Доброльбожа) говірки), південно-східне (східнословобожанські, степові (В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко) та наддніпрянські говірки (В. А. Чабаненко)), південно-західне (західноволинські (Г. Л. Аркушин), лемківські (Н. Д. Вархол і А. Івченко, Г. Ф. Ступінська і Я. В. Битківська) та південноволинські (Н. В. Кірілкова)). Зауважимо, що словники мають різні принципи укладання, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології, просторову поширеність одиниць, варіації компонентів-діалектизмів.

Мета пропонованої статті – описати структурно-семантичні особливості фразеологізмів з компонентом *двері*, зафіксованих у сучасних словниках говірок української мови.

Лексема *двері*, як і поріг, вікно, покуть, піч, стіл (частини житла) у символічному значенні укладається в декілька сакральних рядів чи опозицій, виявляючи явище синекдохі – часткове відповідає загальному. Насамперед, *двері* – символ межі, а також оберег від злих духів. Хатинка Баби Яги «без вікон, без дверей» у казці – житло «іншого світу» [5, с. 127]. Поріг, *двері*, рушники охороняють оселю від злих духів. Коли хтось помирав, *двері*, як і вікна, годилося відкривати навстіж, аби могла вільно вийти душа покійника [5, с. 127].

Поріг – межа хати, за нею – все чуже, небезпечне. Вважалося, що під порогом перебувають духи предків, які охороняють родин. Виносячи покійника з дому, тричі постукують об поріг; порогові віддають шану молоді, йдучи до вінця [5, с. 385]. Багатьом легендам притаманний мотив звертання до хатнього порога як символу прощання з родом та переродження в нову якість.

Двері – це рубіж між чужим світом і світом домашнім, якщо йдеться про світське помешкання, чи рубіж між світом профанним і світом сакральним, якщо йдеться про храм. Переступити поріг (за *двері*) – означає прилучитися до нового світу [3, с. 24]. У східнословобожанських і степових говірках Донбасу вживають *поставити чоботи біля*

дверей 'померти' [21, с. 526]; у лемківських – *запéрти двéри* за ким 'поховати' [4, с. 47], *копытами двéри пудпéрти* 'померти' [4, с. 47]; у гуцульських – *шукáйет смéрк* 'поза д'вер'ми / а (хтось) *ходить до'рогами* [15, с. 75].

Як відомо, двері були місцем проведення обрядів, а інші входи (не освячені спеціальним обрядом, нецентральні) та вікна не є провідниками до зовнішнього світу. Дослідники фольклору саме цим пояснюють факт, що у текстах народної творчості представники «чужого», «ворожого» світу проникають у помешкання у будь-який спосіб, уникаючи освячених дверей, порогу [9, с. 137]. На поріг не можна наступати, плювати, через поріг не можна передавати речі, оскільки він є місцем поховання предків.

Дві основні території господаря і гостя окреслювалися як господа і простір поза нею, а сакральною межею для них вважався поріг. Кожний, хто переходить з однієї території на іншу (через поріг), упродовж достатньо тривалого часу перебував і в житті, і в магічно-релігійному сенсі в особливій ситуації: він опинявся між двома світами [9, с. 136].

Двері та вікна теж виконують функцію розмежування. У більшості народних обрядів маркером проміжних обрядодійств є двері. Про небажаних гостей кажуть *пороги оббивають* [3, с. 23]. У середньополіських говірках (найбільш архаїчних) частовживаними є: *виставити за двері* 'не підтримувати з кимось стосунки', *ломитись у відчинені двері* 'докладати зайвих зусиль', *показати на двері* 'не підтримувати з кимось стосунки' [8, с. 55]; у лемківських *запéрти ворота (двері)* 'прогнати кого-небудь' [19, с. 93]; у **волинських** *лобом двері відкривати / відкрити* 'бути вигнаним' [11, с. 91].

Загальновідомим в українській мові є фразеологізм *як у Бога за дверима (дверми)*, який вживається переважно зі словами жити, сидіти та ін. і має значення 'безтурботно, дуже добре, привільно, в найкращих умовах' [23, I, с. 42]. Західнополіські говірки – *жити йак у Бога за двé^uрима, ~ за двé^uр'ми* 'жити щасливо, заможнo'; *си^eдит йак у Бога за двé^uрима* 'жити щасливо, заможнo'; лемківські – *жыти йак в Бога за дверйаами* 'жити в достатках, без усяких турбот' [20, с. 79]; західнополіські – *йак в Бóга за двиріма* [14, с. 26]; наддністрянські – *як у Бога за дверима* [18, с. 39], східнослобожанські та степові – *як у царя за дверима (за пазухою)*, зі сл. жити, сидіти 'безтурботно, дуже добре, привільно, у найкращих умовах' [21, с. 517]. Із протилежним значенням вживають у закарпатських говірках фразеологізм *добре, йак в чóрта за двир'ми* [7, III, к. 447]. На основі порівняння однакових фразем з різних територій України визначаємо фонетичні та морфологічні варіанти лексеми *двері* у формі орудного відмінка: північні говори *двиріма*, південнозахідні *двé^uрима, двé^uр'ми, двір'ми, дверйаами*, південносхідні *дверима*.

Загальновідомий вираз *ні в кут, ні в двері* зафіксований ще у кінці XIX ст. у збірці Матвія Номиса «Приказки, прислів'я, и таке інше» [17, с. 346]. Сучасні словники говірок так тлумачать значення фразеологізму: волинські – *ні в кут ні в двері* 'не до ладу' [24, с. 157]; буковинські – *ні в кут, ні в двері* [2, с. 379]; гуцульські – *ні в кут ні в двері* 'про щось негідне, невартісне, ні до чого непридатне' [12, с. 176]; зі значенням 'нікуди не годиться' *ні в двері ні в вікна* [21, с. 165], *ні в вікно ні в двері* 'про незвичайне, дивовижне' [21, с. 98].

Вербалізація глибинного рівня духовного життя людини, її поведінки засобами фразеології реалізується у виразах, що у мовленні перебирають на себе смисловий центр: східнослобожанські – *ногою двері відкривати (одкривати)* 'фамільярно поводитися з посадовцями, ставити себе з ними на одну дошку' [21, с. 357], *під дверима вуха розвішувати / розвісити* 'підслуховувати' [21, с. 165], *рога (роги) в двері не влазять у кого* 'хтось зраджує у подружньому житті (перев. жінка)' [22, с. 186]; лемківські – *забыти за собов двері запéрти* 'дуже швидко піти, не оглядаючись' [19, с. 89; 4, с. 47], *за кождим фалатком хліба двері отворяти* 'жебракувати; просити милостиню' [19, с. 167], *вупкати дверйаами* 'сердитися, виявити гнів, незадоволення' [20, с. 79]; волинські – *приносити (виносити) / принести (винести) двері на голові* 1. Зробити щось негідне, згнъбитися. 2. Наносити збитки; гамірно себе поводити [11, с. 135], *рипати дверима* 'багаторазово виходити і повертатись' [11, с. 141], *грюкати / грюкнути (брязнути, гримнути) дверима* 'виявляти спротив, незадоволення, незгоду тощо' [11, с. 48].

Образ «чужі двері» лежить в основі мотивації фразем, зафіксованих з уст носіїв лемківського говору: *давати пальці меджы чужжі двері* 'встрявати в чужі справи, виявляти небажану цікавість, ініціативу' [19, с. 70], *давати палці меджы чужжі двэрі* 'втручатися не в свою справу' [4, с. 97].

Синонімічний ряд фразем на позначення людини, яка дуже багато говорить, доповнює одиниця лемківського говору *папулю ма́ти як двэ́рі* 'бути дуже балакучим' [4, с. 98] із діалектним компонентом *папулі* – щоки, лиця [20, с. 228]. У фразеологічному матеріалі українських говірок трапляються форми висловів і слова-складники, що не відповідають загальнонаціональній нормі через діалектні фонетичні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру таких варіантів і значення ФО є цілком зрозумілим. Лише лексеми-діалектизми потребують пояснення або контексту.

Розумові здібності людини у живому мовленні часто схарактеризовані засобами фразеології: подільські та волинські – *дурний йак двер'і* 'дурний', *простий йак двер'і* 'дурний'; *лидачий йак с'інеши'і двер'і* 'лінивий' [13, с. 244]; лемківські – *дурний йек ч'ін'у дверах* [15, с. 93]; східнословобожанські та степові – *як двері* зі сл. дурний, тупий. Дуже, зовсім, сильно, надто [21, с. 165], *хата без дверей*, ірон. Пуста, недалеко людина [21, с. 506]. У говірках Волині вираз *як двері* вживають з такими значеннями: 1. Дуже нерозумний. 2. Щирий, відвертий; простий [11, с. 51]. Для говірконосіїв більшості території північного наріччя характерне вживання сталих виразів *простий як двері*, *дурний як двері розкриті* [10, с. 28].

Прозору мотивацію та перевагу експресивно-емоційного аспекту мають фразеологізми, що характеризують зовнішній вигляд людини, записані від носіїв східнословобожанських і степових говірок Донбасу: *і в двері не потовпиться, у двері не пролізе (не пролазе, не влазе, не проходить)* 'дуже товстий' [21, с. 165], *входить в двері боком* 'бути дуже товстим, ситим' [21, с. 165], *у двері не вписується* 1. Високий. 2. Товстий. 3. П'яний [21, с. 165]; *ходячі двері* (жартівливе) 'дуже високий' [21, с. 165].

У науковий обіг введено фразеологізми з різних ареалів української мови на позначення поняття 'некрасивий': східнословобожанські та степові – *як двері*, зі сл. страшний, некрасивий. Дуже, сильно, надто [21, с. 166], *як двері в сараї, як двері з сараю* некрасивий, негарний [21, с. 166], *як двері некрашені*, зі сл. поганий, брудний, страшний. Зовсім некрасивий [21, с. 166], *як двері без завісів*. Неохайний (про людину) [21, с. 166], *як двері обшарпані*, зі сл. страшний. Зовсім, дуже [21, с. 166].

В усному мовленні українців найчастіше трапляються фразеологізми на позначення рис характеру людини і переважають номінації негативних якостей, але з компонентом *двері* зафіксовано лише позитивні характеристики: *як двері в конюшні*, зі сл. простий. Про просту, легку в спілкуванні людину [21, с. 166], *як двері, як двері перед покраскою* зі сл. спокійний. Зовсім, дуже [21, с. 166]. Загальне значення 'простота' має вираз *простий йак с'інеши'і двер'і* [13, с. 244].

Із говірковими фонетичними й морфологічними ознаками, тобто із формальними відмінностями, але спільними за семантикою із загальномовними стійкими висловами, функціонують в окремих регіонах фразеологізми-словосполучення та речення: лемківські – *же двэрі не втвóриши* 'дуже тісно' [4, с. 47], *кыбы шы еден пришо́в та двэрі не за́преш* 'дуже тісно' [4, с. 47], *же двэрі не втворити* 'дуже багато (про людей)' [19, с. 56], *же еден бы ище пришо́л та двэрі не замкнеш* 'дуже багато (про людей)' [19, с. 86]; західнополіські – *поладиў бат'ко двери* 'не зумів поладити, а зробив ще гірше' [1, с. 77].

Загальнослов'янську структурно-семантичну модель «дивитися + як + свійська тварина + на будівлю (або її частину) = дивуватися» *дивитися йак баран (теля) на нові ворота; дивитися, як півень на тік* [25, с. 198] наповнюють і сучасні фразеологізми з компонентом *двері*: східнословобожанські та степові говірки Донбасу – *дивитися як козел (козьол) на двері* 'почувати себе спантеличено' [21, с. 267]; гуцульські – *ди|витиси йет тел'і на но|в'і двер'и* [15, с. 21].

Отже, матеріали фразеологічних словників говорів української мови не тільки демонструють чисельність стійких одиниць із компонентом *двері*, який у символічному

значенні утворює декілька рядів та опозицій, а й підтверджують глибинні психоментальні ресурси свідомості. Як позитивна, так і негативна оцінність, емоційно-експресивне забарвлення фразем є характерною особливістю живого діалектного мовлення. Інформація та опрацювання матеріалу з інших говорів української мови уможливають ґрунтовний аналіз ареальної фразеології як системи, розробку методології, визначення факторів і шляхів розвитку.

Список використаної літератури

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін-Луцьк, 2003. – 176 с.
2. Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. – Чернівці: Рута, 2006. – 383 с.
3. Ван Геннеп А. Обряди переходу / А. Ван Геннеп. – М.: «Восточная литература» РАН, 2002. – 179 с.
4. Вархол Н. Д., Івченко А. І. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братіслава: Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. – 160 с.
5. Войнович В. Українська міфологія. – Вид 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
6. Гуцульські говірки: короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
7. Дзедзельський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. України (лексика). – Ужгород, 1993. – Ч. III. – 464 с.
8. Добролюжа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2010.
9. Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. – К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. – 336 с.
10. Івченко А. І. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Х.: Око, 1996. – 160 с.
11. Кірілкова Н. В. Словник волинської фразеології. – Острог-Рівне, 2013. – 192 с.
12. Лесюк М. В. Фразеологізми, прислів'я, приказки, жарівливі вислови та афоризми // Лесюк Микола. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Наукове видання. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2008. – С. 156–187.
13. Лонська Л. Народна фразеологія як елемент збереження етнокультури // Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: Збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Полюга. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2011. – Вип. 1. – С. 240–249.
14. Мацюк З. С. Із народу не викинеш: Діалектний словник фразеологізмів. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 136 с.
15. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – Українська мова. – Львів, 2002. – 222 с.
16. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1. – 496 с. – Ч. 2 – 516 с.
17. Приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М. Номис. – К., 1993. – 768 с.
18. Романюк Н. В. Фразеологія верхньонаддністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – Українська мова. – Запоріжжя, 2002. – 200 с.
19. Ступінська Г. Ф., Битківська Я. В. Фразеологічний словник лемківських говірок. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.
20. Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. – Львів: Українська академія друкарства, 2011. – 384 с.
21. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 6-е вид., доповнене й перероблене. – Луганськ, 2013. – 552 с.
22. Ужченко Д.В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини. Матеріали. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2009. – 246 с.
23. Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1993.
24. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 [Серія «Діалектологічна скриня»]. – 228 с.
25. Юрченко А.С., Ройзензон Л.И., Ройзензон С.И. Украинский диалектный словарь Харьковской области (Фрагменты словаря) // Вопр. фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – № 8. – С. 192–207.